

सामाजिक-शुद्धि – लोकव्यवहारे, परिवारजीवने, च सामाजिकसम्बन्धेषु नैतिकमूल्यसंरक्षणम्। संस्काराः एव संस्कृत्याः हृदयभागः। यत्र संस्काराः, तत्र सांस्कृतिकसमृद्धिः य यत्र संस्कारक्षयः, तत्र संस्कृति अपि क्षीणा। अतो हि संस्कारवर्धनं सांस्कृतिकसंरक्षणस्य आधाररूपम् अस्ति। नाट्यकला, यथा नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितम्, समाजस्य आचारविचाराणां प्रतिबिम्बः। पात्रेषु ये धर्मनिष्ठाः, सत्यप्रियाः, करुणासंपन्नाः, लोकहितप्रवृत्ताः आचरणानि – श्यन्तेकृते सर्वे संस्कारसमृद्धेः द्योतकाः भवन्ति।

नाट्यकला – स्वरूपम् एवं तत्त्वम् – भारतीय नाट्यकला प्राचीनतमं, सर्वाङ्गपूर्णं, च जीवनमूल्यप्रधानं कलारूपम् अस्ति। भरतमुनिना विरचिते नाट्यशास्त्रे नाट्यकलेः परिभाषा, स्वरूपं, च प्रयोजनम् अत्यन्तं सूक्ष्मतया निरूपितम्। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे नाट्यं “लोकवृत्तानुकरणम्” इति निर्दिशति। “नाट्यं भिन्नेषु लोकेषु धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशकम्।” अस्यार्थः—नाट्यं समाजस्य आचारविचाराणां प्रतिबिम्बरूपेण चतुर्विधपुरुषार्थानां उपदेशाय प्रवृत्तम्।

अभिनय – आङ्गिक, वाचिक, आहार्य, सात्त्विक इति चतुर्विधः।

रस-भावसमन्वय – स्थायिभाव, व्यभिचारिभाव, च सञ्चारीभावानां सम्यक् समन्वयेन रसोत्पत्तिः।

अलंकार – उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, इत्यादयः काव्यशोभावर्धकाः।

संगीतं – गीत, वाद्य, नृत्य, इत्यादयः।

नाट्यतत्त्वानि – नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितानि नाट्यतत्त्वानि केवलं कलात्मकविधयः न, अपि तु जीवनोपदेशपरकानि। उदाहरणतया –

धर्म – नायकनायिकादीनां सत्य, अहिंसा, कर्तव्यपालनम्।

अर्थ – लोकजीवने प्रयोजनयुक्तः आर्थिक दृष्टिकोणः।

काम – सौन्दर्यबोधः, प्रेम, च जीवनानन्दः।

मोक्ष – आत्मज्ञान, वैराग्य, च जीवनमुक्तिः।

नाट्यकला एवं समाज-संस्कार – नाट्यकला केवलं अभिनयकौशलं न, अपि तु समाजे संस्कारवर्धनस्य सशक्तमाध्यमम्। पात्राणां संवादाः, आचरणम्, च कथा-विन्यासः जनमानसि नैतिकबोधं, कर्तव्यनिष्ठां, च संस्कारप्रवृत्तिं जागरुकयन्ति।

समाज-मनोवैज्ञानिक प्रभाव – नाट्यकला समाजस्य दर्पणरूपेण कार्यं कुर्वती न केवलं सांस्कृतिकमूल्यानां संरक्षणं करोति, अपि तु जनमानसस्य मनोवृत्तीनाम्, भावनानां, च आचारप्रवृत्तीनां निर्माणेऽपि प्रभावं ददाति। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना स्पष्टं निर्दिष्टम्— “लोकेऽस्मिन्यदृश्यते किञ्चित् तत्सर्वं नाट्ये दृश्यते।” अस्य तात्पर्यम्—नाट्ये यत् प्रतिपाद्यते, तत् समाजे प्रत्यक्षजीवनेऽपि प्रतिबिम्बितं भवति।

1. नैतिक प्रेरणा – नाट्ये धर्मनिष्ठपात्राणां विजयः, अधर्मपरायणानां पराजयः, दर्शकेषु नैतिकमूल्यानां दृढीकरणं करोति। यथा मृच्छकटिके चन्द्रगुप्तस्य न्यायप्रियता, उत्तररामचरिते रामस्य सत्यपालनं— ते दृष्टान्ताः दर्शकमनसि नैतिकबलं वर्धयन्ति।

2. सामाजिक एकता –नाट्य कथानकेषु वर्णिताः सहकारभावः, परस्परानुरागः, च परोपकारवृत्तिः – एते गुणाः समाजे एकतानिर्माणाय सहायकाः भवन्ति।

3. भावनात्मक शुद्धि – दुःखान्त कथानकानि, करुण रस प्रधान दृश्यानि—दर्शकानां हृदयेषु संचयित दुःख भावानां विमोचनं कुर्वन्ति, येन मानसिक शुद्धिः लभ्यते।

4. आदर्श प्रतिरूप प्रदर्शनम् – नाट्ये नायक नायिका दयः केवलं काल्पनिकाः न, अपि तु समाजे आदर्शरूपेण ग्राह्याः। तेषां आचरणं, त्यागः, वीरता, करुणा इत्यादयः दर्शकेषु अनुकरण प्रवृत्तिं जागरुकयन्ति।

5. अवगाहनात्मक शिक्षा – नाट्यकला केवलं पाठ्यरूपेण न, अपि तु अनुभवरूपेण संस्कारान् दर्शकचेतसि प्रतिष्ठापयति। यत् पुस्तकाद्यधिगमे कठिनं, तत् नाट्यमाध्यमेन सहजतया ग्रहणीयं भवति।

विश्लेषणम् –

अस्मिन् शोधे पूर्वोक्तेषु विभागेषु यत् प्रतिपादितम्, तस्य समग्रं तात्त्विकं, सौन्दर्यमूल्यं, च सामाजिक प्रभावं विचारयामः। प्रथमं दृष्ट्वा – संस्काराः भारतीय संस्कृतेः जीवनीशक्तिरेव। ते धर्मशास्त्रेषु, काव्यशास्त्रेषु, नाट्यशास्त्रे च अभिन्नाः। नाट्यकलेषु संस्कारप्रतिबिम्बनं केवलं कथानकशोभावर्धनं न, अपि तु जीवनोपदेशस्य मुख्यसाधनम्। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना प्रतिपादितं यत् नाट्यं “लोकवृत्तानुकरणम्” इति, तत् संस्कार प्रतिपादनस्य आधारभूतं वचनम्। यदा पात्रेषु नैतिकबलं, सत्यनिष्ठा, करुणा, त्यागभावः च प्रदर्श्यते, तदा दर्शकः न केवलं तदनुभवति, अपि तु तस्य अनुकरणाय प्रवृत्तः भवति।

विशेषतः संस्कृत नाट्येषु – कालिदासस्य अभिज्ञान शाकुन्तले नायक-नायिकयोः सरलता, शील, च परस्परानुरागः – गृहसंस्कारस्य उत्कृष्टदृष्टान्तः। भवभूतेः उत्तररामचरिते सत्यपालनं, धर्मपालनं च-राजधर्मसंस्कारस्य प्रतिमानम्। भासस्य स्वप्नवासवदत्तायाम् प्रेमे त्यागः – मानवीय संबन्धेषु त्याग संस्कारस्य उज्ज्वल प्रदर्शनम्। मनोवैज्ञानिक दृष्ट्या अपि नाट्यकला संस्कार वर्धनाय अत्यन्तं प्रभावशालिनी। भावानां पुनरावृत्तिः (आवृत्तिः), बिम्ब रचना, रसोत्पादनम्-एतेन दर्शकमानसि संस्कार बोधः गाढः भवति। अतः विश्लेषणतः स्पष्टं भवति यत् नाट्यकला संस्कार प्रसारणस्य, संस्कार संरक्षणस्य, च संस्कार सृजनस्य त्रिविधकर्तव्यं यथार्थरूपेण निर्वहति।

निष्कर्ष –

अस्मिन् अनुसन्धान प्रबन्धे यत् निरूपितम्, तस्य सारं संक्षेपेण वक्तुं शक्यते-यत् नाट्यकला केवलं मनोरञ्जनसाधनं न, अपि तु समाजस्य संस्कारात्मक शिक्षायाः प्रमुख माध्यमम्। भारतीय संस्कृतेः मूल मूल्यानि-सत्यं, धर्मः, अहिंसा, करुणा, परोपकारः, त्यागः च-एते सर्वे नाट्यकथासु, पात्रनिर्माणेषु, संवादिषु च जीवितरूपेण प्रत्यक्षी-तानि दृश्यन्ते। भरतमुनिना प्रतिपादितं “नाट्यं भिन्नेषां वर्णाश्रमाणां यथासुखं शिक्षाप्रदर्शनम्” इति तत्त्वं अद्यापि प्रासंगिकम् अस्ति। संस्कृतनाट्येषु संस्कार प्रतिबिम्बनं केवलं काल्पनिकरूपेण न, अपि तु दर्शकमानसि संस्काररोपणस्य सशक्तप्रक्रिया अस्ति।

संदर्भ –

- भरतमुनिः – नाट्यशास्त्रम्, सम्पा. माणिक्यनाथ शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 1982।
- अभिनवगुप्तः – अभिनवभारती (नाट्य शास्त्र टीका), सम्पा. वि. रा. रघुनाथशास्त्री, पुणे : आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थ माला, 1973।
- भवभूतिः – उत्तररामचरितम्, सम्पा. वि. रा. आचार्य, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, 1955।
- कालिदासः – अभिज्ञानशाकुन्तलम्, सम्पा. माणिक्यनाथ शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, 1986।
- रघुनाथ शर्मा – भारतीय नाट्य परम्परा, दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ, 2001।
- कृष्णमूर्ति, के. – संस्कृत नाट्ये समाज दर्पणम्, मद्रास : संस्कृत अकादमी, 1998।
- कौशल्यानन्द, स्वामी – भारतीय संस्कार एवं नाट्यकला, हरिद्वार : दिव्य प्रकाशन, 2007।
- माणिक्यनाथ शास्त्री – नाट्य कला एवं भारतीय संस्कृति, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 1980।
- सुशील कुमार, डॉ. – संस्कृत नाटकेषु सामाजिक मूल्यानां अध्ययनम्, जयपुर राजस्थान संस्कृत अकादमी, 2010।
- अत्रेय, पं. रामनाथ – नाट्यकला – सिद्धान्त एवं व्यवहार, लखनऊ : संस्कृत साहित्य भण्डार, 1992।